

თორნიკე ეგრებიძე

ექვთიმე თაყაიშვილი ჩანბლის ეკლესიის ქართული
წარწერების შესახებ

(დიდ ქართველ მოღვაწეთა - წმ. ექვთიმე თაყაიშვილის
(1863-1953) და პავლე ინგოროყვას (1893-1983) საიუბილეო
თარიღებს ეძღვნება)

დიდი ქართველი მოღვაწე, მეცნიერი, წმიდანი და ეროვნული გმირი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პირველი პროფესორთაგანი (1918-1921 წწ., 1945 წ.), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი (1948 წ.), საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის წმინდანად აღიარებული ექვთიმე სიმონის ძე თაყაიშვილი (1863-1953 წწ.), რომლის დაბადებიდან 150 წლის და გარდაცვალებიდან 60 წლისთავს მიმდინარე წელს დიდი მოწიწებით აღნიშნავს ქართველი ხალხი, იყო არა მარტო საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დამცველი და მოძალადეთა ხელყოფისაგან გადამრჩენელი, არამედ ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი კულტურული მემკვიდრეობის გამოვლენელი და შემკრებელი. მის მიერ შექმნილ საისტორიო - საეთნოგრაფიო საზოგადოებას (1907 წ.), რომელმაც წმ. დიმიტრი ყიფიანის მიერ შექმნილ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან (1879) ერთად, უდიდესი როლი შეასრულა ქართველი ერის თვითგამორკვევის საქმეში, საქართველოს ისტორიაში უდიდესი და წარუშლელი მნიშვნელობა ექნება საუკუნეებში.

აკად. ე. თაყაიშვილი, როგორც ისტორიკოსი და ეთნოგრაფი, სამოღვაწეო აპარატზე გამოვიდა XIX ს. 80-90-იან წლებში, როცა, ერთის მხრივ, ცარიზმის კოლონისტური პოლიტიკა და, მეორის მხრივ, სოციალისტურ-კომუნისტური იდეოლოგიის ბანგით გაბრუებული საზოგადოების დიდი ნაწილი, სრული განადგურებითა და გაპარტახებით ემუქრებოდა საქართველოს დიდ ეროვნულ-ქრისტიანულ წარსულსა და მისი წინაპრების (ვახუშტი ბატონიშვილი, იოანე ბატონიშვილი, პლატონ იოსელიანი, წმ. კირიონ II, დიმიტრი ბაქრაძე, ივანე ჯავახიშვილი, პავლე ინგოროყვა და სხვები) მიერ გამოვლენილ-აღრიცხულ მემკვიდრეობას. საქართველოს სხვადასხვა კუთხის: ქართლ-კახეთის, იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმის, გურია-სამეგრელოს, სვანეთ-აფხაზეთის ეკლესია-მონასტრების საგანძურთა აღრიცხვა-აღწერასთან ერთად, წმ. ექვთიმე ოცნებობდა ისტორიული საქართველოს დიდი კულტურული მემკვიდრეობის მხარეში — სამცხე-ჯავახეთსა და ტაო-კლარჯეთში საუკუნოებით უპატრონოდ მიტოვებული მსოფლიო მნიშვნელობის ქრისტიანული ძეგლების, მონასტრებისა და ეკლესიების შემორჩენილ სიძველეთა აღწერას და დროის მსახვრალ ხელს გარდარჩენილი კედლის ქართულენოვანი წარწერების გამოვლენა-ამოკითხვა-გამიფერას.

ამ მიზნით, მან სამჯერ: 1902, 1907 და 1917 წლებში, შედარებით ფართე მასშტაბის ექსპედიციები მოაწყო სამხრეთ საქართველოში. სამხრეთ საქართველოში პირველი მოგზაურობა შედგა 1902 წ. ამ მოგზაურობაში მას თან ახლდნენ ზურაბთაძე-მამალაძე ს. კლდიაშვილი და ფიციანთაძე ა. მამუჩიშვილი.

“გამოკვლევულ იქნა ახალციხისა და ახალქალაქის, აგრეთვე, არტანისა და ოლთისის მხარის ზოგიერთი ძეგლი. 1907 წ. ე. თაყაიშვილმა შეისწავლა არტანის ოლქის კოლას რაიონის ძეგლები და დაამთავრა ოლთისის ოლქის ძეგლების შესწავლა. ე. თაყაიშვილთან ერთად ამ ექსპედიციაში იყვნენ ხუროთმოძღვარი ა. კალგინი და ფოტოგრაფი ე. ლიოზენი). განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა თაყაიშვილის მიერ 1917 წ. მოწყობილ ექსპედიციას, ხუროთმოძღვარ ა. კალგინთან, მხატვრებთან: დ. შევარდნაძეს, ლ. გუდიაშვილსა და მ. ჭიაურელთან ერთად. შესწავლილ იქნა ხახულის, იშნის, ოშკის, ექექისა და სხვა ტაძრები, ასევე ოთხთა ეკლესია, თორთუმის ციხე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა და გადმოიღო მრავალი ძვირფასი წარწერა, გაარკვია მანამდე ლიტერატურაში უცნობი ზოგიერთი მონასტრის სახელი” (კ. მეტრეველი, ი. მეგრელიძე; ექვთიმე თაყაიშვილი, ქსე, ტ.4, 1979, გვ. 593-594).

ამ ექსპედიციების დროს ნახული ეკლესია-მონასტრების აღწერის დროს, მას უხდებოდა გავრკვია არა მარტო ძეგლის არქიტექტურის საკითხები, რაც აშკარად მიანიშნებდა მათ კავშირებს ქართულ, ბიზანტიურ თუ სომხურ-სირიულ ძირებთან, არამედ ჩაეტარებინა ისტორიულ-ფილოლოგიური ხასიათის კვლევა, აღნიშნულ ტერიტორიებზე ქართულ-მართლმადიდებლური, ქართულ-გრიგორიანული, სომხურ-გრიგორიანული, სომხურ-მართლმადიდებლური (ქალკედონიკური) თუ ბერძნულ-მუსულმანური რწმენის მრევლისადმი ამა თუ იმ ეკლესია-მონასტრების კუთვნილების შესახებ. როგორც ცნობილია (პ. ინგოროყვა, 1954; კ. კეკელიძე, 1954), ამ საკითხებს აკად. ნიკო მარი (1864-1934 წწ.) ყოველთვის ცალმხრივად, სომეხ-ქალკედონიტთა სასარგებლოდ წყვეტდა და წერდა, რომ სამხრეთ საქართველოს (ტაო-კლარჯეთის) ტერიტორიაზე იმჟამად შემორჩენილი ეკლესია-მონასტრები ამ ტერიტორიებზე IV-VII სს.-მდე მცხოვრები სომეხ-ქალკედონიტთა მიერ იყო ნაგები და შემდეგ IX-X სს.-ში ქართველ მართლმადიდებელთა მიერ ხელახლა აშენებულ-გადაკეთებული. სამხრეთ საქართველოს მოკლე ისტორიას, რუსეთ-საქართველოს 1783 წ. ტრაქტატისა და 1801 წელს რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ, აკად. ე. თაყაიშვილი თავის ემიგრანტულ ნაშრომში “სამუსლიმანო საქართველო” (ე. თაყაიშვილი, 1991, გვ. 226-227) ასე გადმოგვცემს: “1828-1829 წლების ომის შემდეგ ოსმალეთთან, რუსეთმა მიიღო (ადრიათიანის ზავი, 1829 წ. 2 სექტემბერი) ახალციხისა და ახალქალაქის მახრები, ხოლო 1877-1878 წლების ომის შემდეგ (ბერლინის ტრაქტატის ძალით), რუსეთს დარჩა ყარსისა და ბათუმის ოლქები. ამით სამი მეოთხედი სამცხე-საათაბაგოსა კვლავ მოედვა საქართველოს ტერიტორიას (ხაზგასმა ჩვენია, თ.ე.). როდესაც საქართველო განთავისუფლდა რუსეთისგან და შექმნა დემოკრატიული რესპუბლიკა, ის ადგილები, რომელნიც შეადგენდნენ სამცხე-საათაბაგოს ნაწილებს, ითვლებოდა საქართველოს რესპუბლიკის საზღვრებში. ეს საზღვრები დაადასტურა თვით ბოლშევიკურმა რუსეთმა, როდესაც საგანგებო ხელშეკრულებით 7 მაისს 1920 წელს აღიარა საქართველოს რესპუბლიკის სუვერენობა მის საზღვრებში, ხოლო მეორე წელს ბოლშევიკური რუსეთი მოულოდნელად თავს დაესხა საქართველოს რესპუბლიკას; როდესაც საქართველო ამ უთანასწორო ომში სისხლში იწურებოდა, ოსმალეთმა განახლა ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის შემდეგ დაწყებული აგრესიული მოქმედება საქართველოს მიმართ, და შეჩერებული იქნა ანტანტის

სახელმწიფოების გამარჯვების გამო. მან ულტიმატუმით მიმართა საქართველოს მთავრობას, დაიჭირა არტაან-ოლთისის მხარე, ბათუმის ოლქი და უპირებდა ანექსიას ბათუმსაც, მაგრამ 1921 წ. 17 მარტს ქართველ ჯართა უკანასკნელი გმირული მოქმედებით გაძევებული იქნა ბათუმიდან. შემდეგ, 13 ოქტომბერს 1921 წ. ყარსში დადებული ხელშეკრულებით ოსმალეთმა მიიღო ბოლშევიკებისაგან, რაც დაკარგა ბერლინის ტრაქტატის ძალით, ე.ი. ყარსის და ბათუმის ოლქები და მათ შორის სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია; სახელდობრ, არდაგანის ოკრუგი, მისი “უჩასტკეებით”, ფოცხოვისა, ჩილდირისა, არტაანისა, გელისა და ოლთისის “ოკრუგი”, რომელიც შეიცავდა “უჩასტკებს” ოლთისისა და ტაოსკარისა. ხოლო ბათუმის ოლქიდან მიიღო “უჩასტკები” ართვინისა, არტანუჯისა, შავშეთ-იმერხევისა და გონიოსა. საქართველოს საზღვრებში დარჩა ბათუმის ოლქიდან მხოლოდ კინტრიშის, ზემო და ქვემო აჭარის “უჩასტკები”. ბოლშევიკური ხელისუფლების მიერ ეხლა ეს გაყოფილია: ხულოს, ქედის, ჭოროხისა და ქობულეთის მაზრებად.

სივრცით არდაგანის “ოკრუგი” უდრის 5.644,74 კვ. კმ.; ოლთისისა 2.958,38 კვ. კმ და ის რაც ბათუმის ოლქიდან დარჩა ოსმალებს შეადგენს 4.442,61 კვ. კმ-ს, ხოლო რაც საქართველოს საზღვრებში ითვლება 2.500 კვ.კმ-ს. საერთოდ ოსმალეთს დაეთმო 13.046 კვ.კმ-ი საქართველოს ტერიტორიისა. მცხოვრებთა რიცხვი 1917 წ. აღემატებოდა 250000 სულს (ე. თაყაიშვილი, იქვე, გვ. 226-227).

დიდი მეცნიერისა და წმიდანის ექვთიმე თაყაიშვილის ეს ნაშრომი, რომლიდანაც ჩვენ მოგვაქვს ვრცელი ამონაწერი, დაწერილია პარიზში და გამოქვეყნებულია იქვე სათაურით “არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს”, რომელიც ღვაწლმოსილმა პროფესორმა გურამ შარაძემ გამოსცა სერიაში “დაბრუნება” 1991 წ. ამ ნაშრომში, რომელშიც არასრულადაა გადმოცემული ტაო-კლარჯეთში და კოლა-ოლთისში მის მიერ ჩატარებული 1902, 1907 და 1917 წლების არქეოლოგიური ექსპედიციების შედეგები, მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ექსპედიციის აღწერას სოფელ ჩანგლში, რომელიც მაშინ რუსეთის იმპერიის ყარსის ადმინისტრაციულ ოლქს მიეკუთვნებოდა. როგორც ცნობილია, 1878 წ. ოსმალეთისაგან რუსეთმა შეიერთა ყარსისა და ბათუმის ოლქები, რომლებიც, ლაზეთის გამოკლებით, თურქეთის მიერ საქართველოსაგან 1555 წ. მიტაცებულ მთელ ტერიტორიას შეადგენს. ამასთან, ყარსის ოლქს შეადგენდა ოკრუგები ყარსისა, ყაზიზმანისა, არდაგანისა და ოლთისისა. ყარსის ოლქის ყარსის და ყაზიზმანის ოკრუგები, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით სომხეთს ეკუთვნოდა, თუმცა 1921 წ. 10 ოქტომბრის ყარსის ხელშეკრულებით, ეს მხარეც თურქეთის საზღვრებში მოექცა სომხეთის მომიჯნავე ქართული მიწების (გუგარეთის) კომპენსაციით.

ცხადია, როცა ყარსის ოკრუგის სოფ. ჩანგლის ეკლესიის ქართული წარწერების მოსაძიებლად ექსპედიციას აწყობდა, დიდი ექვთიმე ვარაუდობდა, რომ ეს წარწერები ოთხმაგი განადგურების საფრთხის წინაშე იყო მაშინ: 1) თურქ-მუსულმანთა, 2) სომეხ-გრიგორიანთა, 3) სომეხ-მართლმადიდებელთა, 4) ბერძენ-მუსულმანთა (ურუმთა)). როცა ტაო-კლარჯეთის და კოლა-ოლთისის მხარის ეკლესია-მონასტრებს აღწერდა, ე. თაყაიშვილი ხშირად ნახულობდა, თუ ქართული ეკლესია იაფარქმინილ-დანგრეული არ იყო, ის ან მეჩეთად, ან

გარეგნულად შეცვლილ სომხურ-გრიგორიანულ, ან კიდევ ბერძენ-ურუმთა საშლოცველოდ იყო გადაკეთებული. სამხრეთ საქართველოს მთელი კუთხის რუსეთის იმპერიისადმი დაქვემდებარების, **ექვთიმე თაყაიშვილის გამოთქმით, “საქართველოს ტერიტორიისადმი კვლავ მოდების”** (ხაზგასმა ჩვენია, თ.ე.) შემდეგ, ამ კუთხეში არც ერთ ქართველ ისტორიკოს-ეთნოგრაფს არ უმოგზაურია და მართლმადიდებელ (ქალკედონიტ) სომეხთა ეკლესია-მონასტრები არ შეუსწავლია მაშინ, როცა ეთნოგრაფიულად ქართული ტერიტორიების შესწავლა მრავალმა ქართველმა სპეციალისტმა მოახერხა, მათ შორის რუსეთის გენერალ-ლეიტენანტმა და ეთნოგრაფმა გ. ყაზბეგმა (1893-1921 წწ.) 1873 წ., რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა ისტორიკოსმა დ. ბაქრაძემ 1884 წ., რუსეთის აკადემიკოსმა ნ. მარმა (1864-1934 წ) – 1902 წ., მათგან აკადემიკოსმა ე. თაყაიშვილის 1902, 1907 და 1917 წლების ექსპედიციები იყო ყველაზე სრული და ყოვლისმომცველი. ამიტომაც იყო, რომ აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის თვალსაწიერში მოხვედრილ ყარსისა და სომხური ეთნოსით დასახლებულ ადმინისტრაციულ ტერიტორიაზე არსებულ მართლმადიდებელ ეკლესიათა შორის დავით აღმაშენებლის (1089-1125) და განსაკუთრებით დიდი თამარის (1184-1213) დროიდან მრავლად რომ იყო აგებული და ამ ტერიტორიაზე ფუნქციონირებდა ერთ-ერთია ჩანგლის ეკლესია, განსაკუთრებით - ქ. ღვინში, რომელიც იყო წარმოშობით ქურთი, წინათ გასომხებული, შემდეგ მართლმადიდებლურ რწმენაზე გადასული დიდმოხელის ივანე მხარგრძელის სამფლობელო. იქ ორი ტაძარი ყოფილა მართლმადიდებელი ქრისტიანებისა, სადაც სასოებით ლოცულობდნენ სომეხი-ქალკედონიტები და ქართველი მართლმადიდებლები. ივანესაგან განსხვავებით, მისი ძმა ზაქარია ამირსპასალარმა, რომელიც სომხური ეთნოსით დასახლებული სამხრეთის რაიონების (ცენტრით ანისი) გამგებელი იყო და სადაც X-ს.-ში სომეხი ბაგრატუნნიანები ბატონობდნენ, კვლავ გრიგორიანული რწმენა შეინარჩუნა (ივ. ჯავახიშვილი, 1989, გვ. 229).

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის და განსაკუთრებით გიორგი III-ისა (1056-1184) და თამარის დროს, ეთნიკური სომეხებით დასახლებულ საქართველოს სამეფოს ტერიტორიების სამხრეთ პროვინციებში სომეხთა ტრადიციული, გრიგორიანული ეკლესიები მოქმედებდა, ხოლო ჩრდილო პროვინციებში — მართლმადიდებლური. ყარსი და მისი შემოგარენი, ტერიტორიულად სწორედ ქალკედონიტი სომეხებისა და მართლმადიდებელი ქართველებით ყოფილა დასახლებული, მათ შორის სოფელი ჩანგლიც. ქართულ წარწერებს XX ს. დასაწყისშიც ნახულობდნენ სომეხ-ქალკედონიტთა ეკლესიებსა და სომხურს - ქართველ-მართლმადიდებელთა ეკლესიებში. როგორც ჩანს, ეს ვითარება შეიქმნა არა, მხოლოდ დავითისა და თამარის ეპოქაში, როცა სარწმუნოებრივ-აღმსარებლობისადმი ტოლერანტობის პრინციპი სახელმწიფოებრივ — უმაღლეს დონეზე იყო, არამედ ადრეთაც, რომლის მაგალითს წარმოადგენს ჩანგლის ეკლესიის ქართული წარწერები ყარსის (სომხეთის) პროვინციაში და სიონის ეკლესიის სომხური წარწერები (ქართლი, ატენი, VII ს.) (ივ. ჯავახიშვილი, 1989).

1902 წ. პროფ. ნ. მარმა აღწერა მანამ ნ. ჩუბინაშვილის მიერ (1845 წ.) აღმოჩენილი და 1893 წ. ფრანგულად გამოქვეყნებული, X ს. მწერლის გიორგის

მერჩულეს “გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება”, ხოლო 1911 წ. გამოაქვეყნა მისი რუსული თარგმანი, ვრცელი და საინტერესო გამოკვლევით, რომელშიც წამოაყენა დაუსაბუთებელი და საექვო მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო კომპლექსის მშენებლობისა და ამ კუთხეში ლიტერატურული ცხოვრების ფუძემდებლები, თითქოს იყვნენ მართლმადიდებელი (ქალკედონიტი) სომხები, რომლებიც აქ მითამაჟამს ცხოვრობდნენ, მათ შორის არაბების მოსვლამდე, ე.ი. VII საუკუნემდე, ხოლო ქართველმა მართლმადიდებლებმა გრიგოლ ხანძთელმა და მისმა მოწაფეებმა (საბა იშხნელი და სხვები) აღადგინეს და გააცოცხლეს არაბობის შემდეგ (IX-X ს.-ში) სომხების მიერ დაწყებული საქმე (პ. ინგოროყვა, 1954, გვ. 307).

ეს მოსაზრება 1912 წლიდან უკვე რუსეთის აკადემიის წევრად არჩეული ნიკო მარის მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა ხანგრძლივი და არც თუ კორექტული კრიტიკისა და დავის საგნად იქცა, რამაც XX ს. 50-იან წლებამდე გასტანა, როცა ერთ დროს მარის მოწაფეებმა აკად. ივანე ჯავახიშვილმა და განსაკუთრებით მწერალ-ისტორიკოსმა პავლე ინგოროყვამ წიგნში “გიორგი მერჩულე” საბოლოოდ არ გააბათილა აკად. ნ. მარის მოსაზრება ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიული და კულტურულ-ისტორიული კუთვნილების შესახებ.

ცხადია, ე. თაყაიშვილი, როგორც ნ. მარის გიმნაზიელი და უნივერსიტეტისდროინდელი მეგობარი, შემწყნარებლურად უდგებოდა ამ საკითხს, საჯაროდ არ აკრიტიკებდა მარს და მოითხოვდა მისგან დამატებით არგუმენტებს. ჩანგლის ქართულენოვანი წარწერები ერთ-ერთი ის საკითხი იყო, რომლის გარკვევასთანა დაკავშირებული წერილები, რომლებიც გამოქვეყნებულია წიგნში “ნიკო მარის და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერა” და რომელიც გამომცემლობა “მეცნიერებამ” გამოსცა 1991 წ. აკად. ე. მეტრეველის რედაქციით, რ. კავილაძის და მ. მამაცაშვილის შესავალი წერილით და კომენტარებით” (მიმოწერა, 1991).

ჩანგლის ეკლესიის სიძველეებისა და ქართული წარწერების შესახებ პირველად მოხსენებულია ე. თაყაიშვილის 1907 წ. 22.11. წერილში ნ. მარისადმი: “ჩანგლის წარწერები – ორივე სასაფლაოს ქვის არის. ერთი დიდი ლოდი ეხლა დიდ წყაროსთან ძვეს, მეორე ჯვრის ქანდაკით პატარა, ძველ სასაფლაოზეა ძველ პატარა საყდრის ნანგრევებთან. დიდ მონასტერთან, რომელსაც ქართული წარწერა აქვს, სომხური წარწერა არ არის” (მიმოწერა, 1991, გვ. 211-212).

მეორედ, ჩანგლის შესახებ, ე. თაყაიშვილი ემიგრაციიდან 1924 წ. 18. IV წერილში შემდეგს სწერს. აკად. ნ. მარს:

“სტატია გამოგიგზავნე “Храм в Чангли и его грузинския надписи”, მიღებული გექნება და თუ არ გაქვს მაცნობე, ვაი თუ დამეკარგა. იქ 18 სურათია და მარტო ფოტოგრაფიები მიზის 380 ფრანკი, მასალა აქედან გავგზავნე და შორის გზით მივიღე, სურათები საუცხოოა. თუ ფულით არ შეგიძლიათ სურათების ანაზღაურება მაინც, ძველი არქეოგრაფიული კომისიის გამოცემების გამოგზავნით ამინაზღაურეთ, თორემ ცოდო ვიქნები” (მიმოწერა, 1991, გვ. 318). ამავე წერილში ექვთიმე თაყაიშვილი ნ. მარს შეახსენებს “ვანის ეკლესიის სიძველეთა” შესახებ უფრო ადრე გაგზავნილ სტატიასა და 51 სურათის ბედის შესახებ. 1925 წლის 10 სექტემბრის წერილში, ე. თაყაიშვილი აშკარად გულგრილი დამოკიდებულებისათვის აკრიტიკებს “მის ძმა ნიკოს” და უსაყვედურებს, რომ მისი სტატიები ვანის ეკლესიისა და ჩანგლის შესახებ უკვე

“დამძალდნენ” საგამომცემლო პორტფელში. ამავე წერილში დიდების ზენიტში მყოფ ყოფილ “მეგობარს და ძმას” ნიკო მარს, უკვე დაურიდებლად სწერს: “ახლა კიდევ ერთი ზნე შეგჩვევია, მართო უარყოფითი მხარე აღნიშნო (სარეცენზიო სტატიებში, თ.ე.), დადებითს გვერდი აუქციო, რეცენზიამ კი მინუსთან პლიუსიც უნდა აღნიშნოს, მაგრამ ჩემთვის ესეც პლიუსია, რომ საშუალება მოგეცი შეგესწორებინა” (მიმოწერა, 1991, გვ. 332).

ყოველგვარ მეგობრულ ტონს გადასული 1928 წ. აპრილის ოფიციალურ წერილში ბატონი ექვთიმე წერს: “ჩემი თხოვნაა, უთუოდ დამიბრუნოთ უკან ჩემი სტატიები და მათი სურათები, რომლებიც ამდენი წელია თქვენთან არის და საკმაოდ დამძალდნენ. ზოგი მასალები უკვე გამოაქვეყნეს სხვებმა ტფილისში და ეს ბედი მოელის სხვებსაც. შრომა იმისთვის გავიღე, რომ პრიორიტეტი გამოქვეყნებისა მაინც შემრჩენოდა. თუ სტატიები ტფილისშია გაგზავნილი, გთხოვ, საჩქაროდ გამოითხოვო უკან და დამიბრუნო. როდესაც შენი სტატია იყო აქ უშედეგოდ, თუმცა ეს მე პირადად არ მეხებოდა, მაგრამ შენის თხოვნით მივიღე ყველა ზომები და გამოგიგზავნე, ხოლო ჩემი სტატიები პირადად შენ მოგაწოდე და რაკი დაბეჭდვა არ ელირსა, ...უფლებას ნუ წამართმევ უკან დავიბრუნო და განმეორებით გთხოვ მომაწოდო გრაფენის მისამართით...”

ყოფილ მეგობარზე გულგატეხილი ემიგრანტი მეცნიერი, რომელიც საქართველოს მრავალასეული მილიონის ღირებულების ეროვნულ სიმდიდრეს დარაჯად ედგა მშვიერ-მწყურვალს, ამ სიტყვის პირუდაპირი მნიშვნელობით, ნიკო მარს ქარაგმულად წერს: “ბედი უბედო ჩემზედა არ ახალია ძველია” და იქვე ჩამოთვლის თავის სტატიებს, რომლებიც იმყოფებოდა აკად. ნ. მართან:

- 1) ვანის ეკლესიის სიძველეთა აღწერა;
- 2) სოფ. ჩანგლის ეკლესიის აღწერა და ფრაგმენტი ერთი ქართული ხელნაწერისა, ამასვე აქვს დართული პატარა შენიშვნა;
- 3) პიტარეთის მონასტერი და მისი წარწერანი;
- 4) ორი ეკლესია სოფელ ტანძიაში;
- 5) მდებარეობა სოფლისა და მონასტრისა თვედორწმიდისა;
- 6) ციხე და ეკლესია სოფ. ქვეშში;
- 7) ვერცხლის დოქი მეფე გიორგი III;

“ამას ვარდა, დიდი ხანია გამოგზავნილი მქონდა შენთან სომხური წარწერების ფოტოგრაფიული სურათები, სასაფლაოს ქვებისა ჩანგლში და ეკლესიისა ფანასკერტში, როგორმე მონახე და დამიბრუნე. აგრეთვე ფოტოგრაფიულად გადაღებული მთელი “კარის გარიგების” ტექსტი. იყავით კარგათ და ბედნიერად. და ნუ დაგვივიწყებთ” (მიმოწერა, 1991, გვ. 334).

წინამდებარე საპროტესტო წერილის მიუხედავად, რომელიც არ მთავრდებოდა მინაწერით “შენი ძმა ექვთიმე”, აბსოლუტურად კანონიერი მოთხოვნა წერილების ავტორისა არ დაკმაყოფილდა, რაც ჩანს მომდევნო 1929 წლის დეკემბრისა და 1931 წლის 31 მარტის წერილებიდან. მართალია, 1927 წ. («Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тбилисе». т. II 1917-1927 ст. 86) გამოქვეყნდა ე. თაყაიშვილის სტატია “Церковь в Ване в Имеретий и ее древности”, მაგრამ ამ სტატიაში დაიბეჭდა 18 სურათი იმ 51

სურათიდან, რომელიც თან ახლდა ჯერ კიდევ 1913 წელს ნ. მარისადმი გაგზავნილ ამ სტატიას (თ. ვფრემიძე, 2008).

ბოლო, უთარილო წერილში, რომელიც დაწერილი უნდა იყოს 1931 წ. შემდეგ (ვიწინიდან ამ წერილში საუბარია საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ფილიალის გახსნის გადავადებაზე, რომელიც განხორციელდა 1933 წ.) პროფესორი, ემიგრანტი და ჭეშმარიტად წმიდანი ექვთიმე, კომუნისტურ რეჟიმთან შეზრდილ-შეგუებულ დიდ მეცნიერს უკვე საბჭოთა აკადემიკოს ნ. მარს შეაგონებს: **“კაცმა თავის კაცური ღირსება ცუდ დროსაც უნდა შეინარჩუნოს, თვარა კარგ დროს იქნებ ვერც გაბედოს თავისი ნამდვილი ბუნების გამოჩენა”** (მიმოწერა, 1991, გვ. 338).

უნდა შევნიშნოთ, რომ წერილებს მიღმა დარჩა აკად. ნ. მარისა და აკად. ი. ჯავახიშვილის პოლემიკის დეტალები, რაც დაკავშირებული იყო ქართულენოვანი უნივერსიტეტის თბილისში 1918 წ. გახსნასთან დაკავშირებით ნ. მარის პროტესტთან, რუსეთში რევოლუციამდე გატანილი ქართული ხელნაწერების დაბრუნების თაობასა და საქართველოში ამერიკელ არქეოლოგთა მუშაობის შესახებ ნ. მარის უარყოფით შეფასებასთან... (ტ. ფუტყარაძე, ი. ვაშაიძე, 2011).

საბოლოოდ, იმედგაცრუებული წმ. ექვთიმე ცდილობს ჩანგლის და ტაო-კლარჯეთის ექსპედიციის “ანგარიში” იმ საილუსტრაციო მასალების (ეკლესია-მონასტრების გეგმების, არქიტექტურულ ნახაზების და ფოტოსურათების) გარეშე გამოაქვეყნოს, იმის ვარაუდით, რომ 1924 წ. სახელმწიფო უნივერსიტეტში გამოქვეყნებული, მაგრამ დიდად დეფექტური ალბომი, ნაწილობრივ მაინც გაუწევდა მკითხველს სამსახურს: და იგი აქვეყნებს საფრანგეთში 87 გვერდის მოცულობის წიგნს ქართულ ენაზე (ე. თაყაიშვილი, 1991).

მრავალ იმ საკამათო საკითხთაგან, რომელიც 1911 წ. გამოქვეყნებული ნ. მარის გიორგი მერჩულეს “გრიგოლ ხანძთელის” ტექსტის რუსული თარგმანის კრიტიკული ანალიზის შედეგად წარმოიშვა, ცალკე ქართველ და სომეხ, ასევე ქართველ ლიტერატორებს და ხელოვნებათმცოდნეებს შორის, მოვიტანთ ზოგიერთს;

1) აკად. ნიკო მარი ვარაუდობდა, რომ ტაო-კლარჯეთი II-VII (არაბობამდე) საუკუნეებში, ძირითადად, ქალკედონიტი სომხებით იყო დასახლებული და ეს მხარე სომხეთის პროვინციას წარმოადგენდა. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი ვარაუდობს, რომ მხოლოდ ტაოს ტერიტორია იყო ადმინისტრაციულად დაკავშირებული სომხეთის სამეფოსთან. აქვე დავუმატებთ, როგორც პავლე ინგოროყვამ დაამტკიცა თავის წიგნში “გიორგი მერჩულე (1954), სომეხ მეფე-ხელისუფალთა გავლენა II-IV სს.-ში ვრცელდებოდა დასავლეთ (იმიერ) ტაოზე, ხოლო კლარჯეთი და ამიერ ტაო ყოველთვის ქართველი მეფეების (ფარნავაზიანების და ბაგრატიონების) გამგებლობაში იყო შერეული, ქართულ-სომხური მოსახლეობით, მართლმადიდებლურ-ქალკედონური თუ გრიგორიანული სარწმუნეობით.

2) აკად. ნ. მარი ვარაუდობდა, რომ ტაო-კლარჯეთის ეკლესია-მონასტრების პირველი მშენებლობა VII საუკუნის ჩათვლით და ამ ეკლესია-მონასტრებში მწიგნობრობის კერების შექმნა ქალკედონიტი სომხების პრიორიტეტია, რომლებიც დიდ გავლენას განიცდიდნენ სირიიდან, სომხეთის გავლით შემოსულ მონოფიზიტური ქრისტიანული მოძღვრებისას. აქედან გამომდინარე, იგი თვლიდა, რომ IX-X საუკუნეებში ქართველ მართლმადიდებელთა მიერ აშენებული ეკლესია-

მონასტრების პროტოტიპი ქალკედონიტი სომხების მიერ წინათ აშენებული და არაბობის (VII-VIII სს.) დროს დანგრეული მონასტრებია.

იზიარებს რა ნიკო მარის თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ ტაო-კლარჯეთის მხარეში ზოგიერთი ტაძარი აშენებულია VII ს.-ში ზვარტნოცის (სომხეთის) და იშხნის (ტაო) გეგმით, ექვთიმე თაყაიშვილი წერს: “არც ერთ სხვა კუთხეში ამდენ სხვადასხვა გეგმის ტაძრებს ვერ იპოვნით, როგორც აქ, მაგრამ ხშირია ერთი და იმავე გეგმის გამეორება... ოშკის ტაძარი საერთოდ განადიოზული განმეორებაა იშხნის ეკლესიისა, პარხალი ტიპური განმეორებაა ოთხთა ეკლესიისა” (ე. თაყაიშვილი, 1991, გვ. 323) და იქვე: “ყველა ამის მიხედვით, ჩვენის აზრით ბანა, უნდა დარჩეს ქართული ხუროთმოძღვრების ქმნილებად მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნისა. მისმა ხუროთმოძღვარმა მიიღო ძირითადი გეგმა ზვარტნოცის ტიპის ტაძრისა, მაგრამ გენიალურად გადაამუშავა მისი შინაგანი სახე და გალერეის ფორმა, რომლითაც მისცა თავის ქმნილებას უალრესი სიმტკიცე და გამძლეობა. ამასთან, დამთავრებული მხატვრული საუცხოო სახე” (იქვე, გვ. 325).

აკად. ე. თაყაიშვილის ეს თვალსაზრისი ზვარტნოცისა და იშხნის ტაძრების, როგორც VII ს. პირველ ხანებში შექმნილი ტაძრების, მიმართებისა ბანას დიდებული ტაძრისადმი ტაოში, რომელიც აშენებულია ადარნასე კურაპალატის (IX საუკუნის II ნახევარი) ზეობაში, საყოველთაოდ აღიარებულია (პ. ინგოროყვა, 1954).

ე. თაყაიშვილის “ემიგრანტული ნაშრომების” I ტომში (1991) მოთავსებული ვრცელი “არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს” პარიზში 1938 წ. გამოქვეყნებული ტექსტის დასკვნით ნაწილში წერს: “ჩანგლში წყაროს პირზე იყო დაწყობილი დიდი ქვები და მათ შორის სასაფლაოს ქვებიც. ერთზე ექვს სტრიქონიანი სომხური წარწერა იყო, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიის საშუალებით გადავიღეთ და განსვენებულ ნ. მარს გაუფზავნეთ. ეხლა გვაქვს ცნობა, რომ ეს და სხვა ჩვენ მიერ გაგზავნილი სომხური წარწერები სპეციალისტის პროფ. ი. ორბელის ხელშია და ალბათ მალე გამოაქვეყნებს”.

ჩვენ აქ არაფერს ვიტყვით ჩანგლის ეკლესიის ქართული წარწერების შესახებ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ თუ დადებითად გადაწყდა სომხეთში მართლმადიდებლური, ხოლო საქართველოში გრიგორიანული ეკლესიების აღდგენის შეთანხმება, ნუ დაივიწყებენ დიდი მეცნიერისა და წმიდა მოღვაწის დიდი ექვთიმეს ანდერძს – მეცნიერებისადმი უმწიკვლო და ობიექტური სამსახურის შესახებ.

დამოწმებული ლიტერატურა

- ე. მეტრეველი, ი. მეგრელიძე, 1997 - ე. მეტრეველი, ი. მეგრელიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი, ქსე, ტ. 4, თბ., 1979.
 ე. თაყაიშვილი, 1991 - ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფ. ჩანგლში, “დაბრუნება”, ტ. 1, თბ., 1991.
 ი. ჯავახიშვილი, 1983 - ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983.

- პ. ინგოროყვა, 1954 - პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, თბ., 1954.
- მიმოწერა, 1991 - ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერა 1888-1931 წწ., თბ., 1991.
- ე. თაყაიშვილი, 1927 - Е. Такайшвили, Церков в Ване, 1927; Е. Такайшвили, «Церков в Ване в Имеретии и ее древности», ИКИАИ, т. II. Тбилиси, 1927.
- თ. ეფრემიძე, 2008 - თ. ეფრემიძე, ვანის სახარების თავგადასავალი, გაზ. "უქიმერიონი", №1, 2008.
- ტ. ფუტკარაძე, ი. ვაშაკიძე, 2011 - ტ. ფუტკარაძე, ი. ვაშაკიძე. ქართველოლოგიის ორგვარი დაგეგმივა 1917-1935 წლებში, თბ., 2011.

TORNIKE EPREMI DZE

EKVTIME TAKAISHVILI* ON THE GEORGIAN INSCRIPTION OF CHANGLI CHURCH

The paper discusses the questions related to the archaeological expedition carried out by Ekvtime Takaishvili in 1907, in the village of Changli, which was located in the eastern part of Karsi district, adjacent to the South Caucasus, taken by Russia from the Turkey at that period. The eastern part of the province was then inhabited by Armenian ethnos. The territory was an orthodox Armenians' (Kaledonists) living space, a part of the united Georgian kingdom during King David the Builder (1089-1125) and King Tamar (1184-1213). Therefore, its cemeteries and churches and monasteries were replete with Georgian inscriptions.

I analyze historical South Georgia's (Samtskhe-Saatabago) ethno-cultural situation according to the standpoints given by Ekvtime Takaishvili and Pavle ingorokva (1893), on the one hand, and Nikolas Marr (1864-1934) on the other and hold the viewpoint that in terms of literary, cultural, architectural, painting and metalwork or in Christian confessing activities Georgian ethnso enjoyed leading position in evry historical epoch.

This paper also discusses Acad. Nikolas Marr's attempts to prevent Acad. Takaishvili from the publicatin of the materials gained at cemeteries and churches and monasteries in the village of Changli. The fact that Nikolas Marr did not give the materials back to the author and instead he handed them to I. Orbeli, an Armenian scholar and ethnograph, once again attests Nikolas Marr's anti-Georgian sentiments.